

Sebastian Sparwasser

Identität im Spannungsfeld von Zwangsmigration und Heimkehr. Ungarndeutsche Vertriebene und die Remigration

Beč: New Academic Press, 2017, 284 str.

DOI: <https://doi.org/10.11567/met.34.3.4>

Mađarska je vlada 2012. godine 19. siječnja proglasila Danom sjećanja na progon mađarskih Nijemaca. Time je na državnoj razini ustanovljen dan sjećanja na početke organiziranog iseljavanja njemačkog stanovništva, premda su se u nekim mađarskim mjestima još od devedesetih godina 20. stoljeća obilježavale slične obljetnice. Svakako ne treba podcijeniti značenje koje ima uvođenje službenog spomendana jer je time mađarska država priznala da su protjerani mađarski Nijemci bili žrtve načela pripisivanja kolektivne krivnje, zbog čega su nepravedno ostali bez svoje imovine, prebivališta, državljanstva, a u konačnici i domovine. Osim službene obljetnice važan doprinos očuvanju kolektivnog sjećanja na patnje mađarskih Nijemaca daju brojna istraživanja i monografije u kojima se detaljno prikazuju život i sudbina Mađara njemačkog podrijetla nakon Drugoga svjetskog rata.

Najnoviji rad iz tog tematskog područja napisao je Sebastian Sparwasser (2017), koji u svojoj knjizi *Identität im Spannungsfeld von Zwangsmigration und Heimkehr: Ungarndeutsche Vertriebene und die Remigration* stavlja naglasak na identitetske pomake i promjene pojma zavičaja odnosno domovine (*Heimatsbegriff*) kod mađarskih Nijemaca, tzv. »hazatértek«, koji su se nakon protjerivanja vratili u Mađarsku. Sparwasser je studirao modernu i suvremenu povijest te europsku etnologiju u Freiburgu, Baselu i Budimpešti. Na Sveučilištu Andrassy završio je srednjoeuropske studije, a njegova

disertacija o pitanjima identiteta kod protjeranih mađarskih Nijemaca poslužila je kao osnova za knjigu o kojoj je ovdje riječ.

Za razliku od drugih radova na tu temu, Sparwasser u svojoj knjizi navedene događaje ne prikazuje na deskriptivan način, nego iznošenjem okolnosti koje su dovele do protjerivanja nastoji u svoju analizu uključiti osobna iskustva sudionika. U središte rasprave ne stavlja kronološki prikaz događaja, nego subjektivne doživljaje mađarskih Nijemaca povratnika kod kojih je uočio promjenu identiteta te je pokušao objasniti razloge njihova povratka. Tom je analizom Sparwasser nastavio rad svoje mentorice Ágnes Tóth, koja se dugi niz godina bavila tom temom, ali je u usporedbi s njom povijest protjerivanja mađarskih Nijemaca prikazao iz druge perspektive.

U metodološkom pogledu njegov se rad oslanja uglavnom na podatke koje je prikupio na temelju intervjua s Nijemcima povratnicima u Mađarsku i koje je upotrijebio kao primarne izvore za svoju argumentaciju. Knjiga je podijeljena u četiri velika poglavlja. U prvome Sparwasser definira temeljne pojmove i iznosi najvažnije činjenice o progonu te time daje kontekst za kasniju analizu iskustava pojedinih ispitanika. U drugome autor objašnjava teorijske i metodološke aspekte svog istraživanja, pri čemu, između ostalog, naglašava prednosti sjećanja iz vlastitog života (*Lebensgeschichte*) kao važnog izvora za kulturnopovijesna istraživanja. Treće poglavlje posvećeno je povijesnim uzrocima koji su doveli do progona Nijemaca. Započinje prikazom njihova iseljavanja nakon Drugoga svjetskog rata i prati njihovu sudbinu sve do postupnog povratka u kasnijim desetljećima 20. stoljeća. To je autoru poslužilo kao uvod u posljednje i najvažnije poglavlje knjige u kojemu sistematično analizira priče

koje je prikupio od Nijemaca povratnika u Mađarsku. Sparwasser je vodio razgovore s 46 svjedoka vremena koji su osobno doživjeli relevantne događaje kao što su protjerivanje, smještaj u inozemstvu i nakon toga povratak u zavičaj. Većina je povratnika podrijetlom iz Baranje i danas od 46 ispitanika njih 39 ponovno živi u mjestu podrijetla. Imena ispitanika koji su sudjelovali u istraživanju anonimizirana su zbog zaštite podataka.

Središnju ulogu u knjizi autor dodjeljuje pojmu identiteta i njegovoj definiciji, obrazlažući na koji se način on oblikuje. Pritom se pojam identiteta u njegovu radu ne odnosi samo na pojedinca i njegovu osobnost nego i na društveno okruženje, to jest na društvene skupine, društvo u cjelini kao i na kolektiv kojemu pojedinac pripada. U oblikovanju identiteta odlučujuću ulogu, prema autoru, imaju kako obitelj tako i prijatelji, zajednica i društvene veze. Različite etničke, kulturne i nacionalne datosti svojstvene ljudima počivaju na brojnim ljudskim odnosima. Daljnji aspekt koji autor posebno naglašava jest osjećaj pripadnosti. Zaključuje da pripadnost skupini ljudi ili nekoj zajednici snažno utječe na predodžbu pojedinca o samome sebi. Prema tome, jedna osoba može razviti više identiteta pa se zbog toga primjerice Nijemci mogu osjećati također i Mađarima.

Središnja uloga identiteta u Sparwasserovu djelu dolazi do izražaja osobito u njegovoj analizi životnih priča mađarskih Nijemaca, pri čemu je identitet usko povezan s pojmom domovine odnosno zavičaja. Pojam »domovine« odražava za autora osoban, uglavnom pozitivan, odnos pojedinca prema društvenom prostoru koji ga okružuje. Stoga se, prema Sparwasseru, domovina ne može shvatiti samo kao neko određeno mjesto ili kraj, nego ona za svaku osobu ima drugačiji oblik koji ovisi o osob-

nim društvenim iskustvima. Upravo se stoga taj pojam ne smije upotrebljavati statično jer, kao i identitet, i domovina je fleksibilan konstrukt koji se tijekom života može mijenjati. Ta se fleksibilnost stavlja na kušnju, naročito u slučaju kad je netko prisiljen napustiti svoje prebivalište kao što je bio slučaj kod protjeranih mađarskih Nijemaca. Prilikom takve nasilne promjene prebivališta osoba prisilno napušta svoj dotadašnji društveni prostor te tako gubi osjećaj sigurnosti i dio svoga identiteta koji je bio povezan s određenim prostorom. U novim okolnostima ta osoba mora preuzeti novu društvenu ulogu, prilagoditi se novom prostoru, te je neminovno izložena različitim kulturnim vrijednostima koje utječu na njezin identitet, a time i na predodžbu zavičaja. Novo društveno okruženje nameće suočavanje sa stranim, što pak dovodi do toga da se pojedinac iznova pronalazi. Stoga Sparwasser u svojoj analizi naglašava da prognani najčešće tek nakon gubitka domovine shvaćaju što im ona znači.

Promjenjivim pojmovima *identiteta i domovine* autor suprotstavlja koncepte *remigracije i povratka u zavičajnu zemlju*, koji su se pokazali kao statični pojmovi i javljaju se u sasvim zadanim i predvidivim oblicima. Dok su identitet i domovina u prvom redu subjektivni, dotle se o remigraciji i povratku u zavičajnu zemlju može govoriti s veće distance i može ih se opisati kao zakonite ili nezakonite, pojedinačne ili kolektivne te kao dobrovoljne ili prisilne. Ipak, i ti pojmovi pokazuju određenu fleksibilnost, jer iskustva migracije utječu također i na pojedinca i njegovu društvenu okolinu, a time i na njegov društveni razvoj. Kako slika o sebi tako i identitet mađarskih Nijemaca doživjeli su brojne prisilne prilagodbe i promjene. Upravo je stoga Sparwasser središnju ulogu u svojoj knjizi dodijelio istraživa-

nju remigracije. Posebnu je pozornost posvetio pitanju motivacije tih ljudi za povratak i za izlaganje riziku prilikom povratka, koji je često bio ilegalan.

U historiografiji Savezne Republike Njemačke ne nedostaje povijesnih studija s temom bijega i progona, koje su nastajale još od pedesetih godina 20. stoljeća, jer je ta tema već tada pobuđivala veliko zanimanje znanstvene zajednice. Doduše, ta su pitanja i teme u sovjetskoj okupacijskoj zoni i poslije u Njemačkoj Demokratskoj Republici smatrani revizionizmom i zbog toga su ih istraživači uglavnom izbjegavali. Istraživanja koja su se provodila sedamdesetih godina 20. stoljeća o protjerivanju Nijemaca prešla su okvire tradicionalne historiografije, pa je ta tema postala predmetom etnoloških istraživanja. Pritom se umjesto gomilanja povijesnih činjenica veća pozornost poklanjala različitim društvenim i kulturnim aspektima protjerivanja. Daljnji je korak učinjen osamdesetih godina 20. stoljeća, kad se objavljivanjem brojnih biografskih zbirki izvora dao snažan poticaj oralnoj historiji. Nakon pada Zida i nakon toga političkih promjena 1989./1990. tema prisilnih preseljenja i protjerivanja stanovništva njemačkog podrijetla nakon Drugog svjetskog rata pobudila je interes i znanstvenih krugova i javnosti.

Unatoč tome o mađarskim Nijemcima povratnicima dugo nije napisana nikakva ni kulturna ni povijesna studija. Sparwasser to dovodi u vezu s time da se relativno mali broj mađarskih Nijemaca, samo oko osam do deset tisuća osoba za koje se zna, vratio u Mađarsku. Tek prije nekoliko godina započelo je u Mađarskoj temeljitije bavljenje tom temom, a radovi Ágnes Tóth prvi su prokrčili put otkrivanju sudbine mađarskih Nijemaca. Njezina monografija o povratku mađarskih Nijemaca objavljena 2008. *Hazatértek: a németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatása-*

inak emlékezete i knjiga objavljena 2012. na njemačkom *Rückkehr nach Ungarn* zauzimaju posebno mjesto u istraživanju mađarskih Nijemaca. Stoga se ovo Sparwasserovo djelo može smatrati daljnjim doprinosom istraživanju te teme, jer se on u svom radu uvelike oslanja na rezultate istraživanja Ágnes Tóth. Kao i Sparwasser istraživala je A. Tóth također razloge i motivaciju povratnika i zaključila da je tijesna veza s Mađarskom kao domovinom bila glavni motiv većini Nijemaca povratnika u Mađarsku. Dok se Tóth koncentrirala na objašnjenje domovine kao glavnog pokretača, Sparwasser istražuje značenje pojma domovine za te ljude. Budući da materijal iz intervjuâ kojim je već raspolagao nije bio dostatan za njegove istraživačke ciljeve, Sparwasser je proveo daljnje intervjue s onim povratnicima s kojima ih je već bila vodila A. Tóth, ali je izmijenio njezinu metodu. Prilikom razgovora ponašao se kao izravni promatrač, a ispitanicima je prepustio vođenje razgovora. Na taj su način povratnici u Mađarsku mogli sami odlučiti koja su im sjećanja i doživljaji bili najvažniji. Ipak je on donekle usmjeravao razgovor tako što je ispitanicima za pripremu dao obrazac s natuknicama pomoću kojih se htio osigurati od toga da razgovor ne skrene s teme.

Važan doprinos ove knjige istraživanju migracija u Mađarskoj i Srednjoj Europu kao i općenito historiografiji mađarskih Nijemaca sastoji se u tome što je Sparwasser u okviru svoje analize opisao etape iseljavanja mađarskih Nijemaca i skrenuo pozornost na stalne promjene u njihovu svakodnevnom životu u Mađarskoj. Za tisuće mađarskih Nijemaca prva se velika promjena u 20. stoljeću dogodila krajem Prvoga svjetskog rata, kada je Mađarska Mirovnim ugovorom iz Trijuna bila primorana na velike teritorijalne ustupke, zbog čega su brojni mađarski Nijemci odjednom završili

u drugoj državi i u drugome jezičnom i kulturnom okruženju. Za one koji su i nakon toga ipak mogli nastaviti živjeti u Mađarskoj prekretnica se dogodila tek nakon Drugoga svjetskog rata. Tijekom rata brojni su mađarski Nijemci pod utjecajem propagande iz Berlina, najprije dobrovoljno, a potom i pod prisilom stupili u redove vojske Trećeg Reicha (*Wehrmacht*) i SS-jedinica, što Sparwasser smatra najvažnijim razlogom njihova kasnijeg protjerivanja. Autor pokazuje kako su tim činom mađarski Nijemci u očima mađarskog stanovništva postali pasivni sudionici nacističkog režima i narodni izdajice. Zbog te kolektivne krivnje i teškog položaj u poraću kao i otvorenoga neprijateljskog raspoloženja sovjetskih okupacijskih vlasti prema njima zemlju je napustilo više tisuća od 550.000 mađarskih Nijemaca. Sljedeći poticaj za bijeg bio je, prema Sparwasseru, prije svega strah od osvete drugog stanovništva i mogućih represija od novih komunističkih vlasti. Za bijeg su se odlučili ponajprije oni mađarski Nijemci koji su imali aktivnu ili čak vodeću ulogu u SS-u, Narodnom savezu Nijemaca u Mađarskoj (VDU) i drugim fašističko-nacističkim organizacijama. Od preostalih mađarskih Nijemaca u Sovjetski je Savez prisilno deportirano preko 60.000, gdje su u okviru sovjetskog sustava »málenkij robot« (»mali rad«) godinama boravili na prisilnom radu. Sve je to dodatno otežalo položaj mađarskih Nijemaca i gledajući danas s određene distance, upravo se to može smatrati nagovještajem progona koji su uslijedili.

Rat je ostavio velika razaranja javne infrastrukture, industrije i poljoprivrede. Raspoloživi stambeni prostor, koji je ionako bio desetkovan, našao se na udaru velikoga izbjegličkog vala Mađara koji su po završetku rata nahrupili iz inozemstva. U kombinaciji s negativnim raspoloženjem javnosti prema mađarskim Nijemcima proble-

mi sa smještajem i opskrbom stanovništva osobito su se loše odrazili na njih. Dobar je primjer za to Odredba 600/1945 M. E., prema kojoj su veleposjednici izvlašteni te je njihova zemlja podijeljena izbjeglicama i građanima koji su trebali smještaj. Iz perspektive istraživanja migracija ta je odredba, prema Sparwasseru, najvećim dijelom pogodila nekadašnje članove Narodnog saveza Nijemaca u Mađarskoj (VDU) i one koji su svoja mađarizirana prezimena tijekom rata ponovno ponijemčili. Stoga autor tu odredbu vidi kao jednu od mjera usmjerenih protiv mađarskih Nijemaca, od kojih su brojni bili izvlašteni i poslani u logore, iz kojih su zatim protjerani na njemačko područje pod okupacijom Saveznika. Prema njegovu mišljenju, to su najvažnija iskustva mađarskih Nijemaca koja su se utisnula u njihovu kolektivnu svijest i neizostavno utjecala na njihovo poimanje domovine. Zato se taj dio knjige ne može promatrati samo kao historiografska rasprava o navedenoj temi nego i kao autorov pokušaj da prikaže širi kontekst u kojemu su živjeli istraživani mađarski Nijemci. Na taj je način autor omogućio uvid čitatelju u događaje koje je većina njegovih ispitanika među mađarskim Nijemcima proživjela i koji su utjecali na njihovo oblikovanje potpuno individualnog značenja pojma domovine. Time je Sparwasser dopunio i zaokružio svoj narativ, što je pridonijelo razumljivosti i jasnoći njegove argumentacije i cijele knjige. Osim toga prikazao je različite okolnosti i događaje tako da ih je potkrijepio autentičnim pričama ispitanika. Time je izbjegao pretjerano deskriptivan pristup jer je pojedinačna sjećanja sugovornika ugradio u svoj diskurs. Usto, tri cijela intervjua nalaze se u skraćenom obliku u dodatku na kraju knjige.

Središnji predmet autorova istraživanja jest promjena pojma domovine i identiteta kod povratnika u Mađar-

sku. Sukladno tome Sparwasser se ne bavi samo protjerivanjima nego i sjećanjima na povratak i na život u starom zavičaju nakon povratka. Upravo usporedbom pojma domovine prije i nakon povratka jasno je koliko su traumatična iskustva izmijenila predodžbu domovine kod tih ljudi. Kod većine ispitanika Sparwasser je morao konstatirati da nakon povratka više nisu imali isti osjećaj zavičaja kao prije. Za mnoge je sjećanje na prijašnji život ostalo u pozitivnom svjetlu, zbog čega se pojam zavičaja upotrebljava zajedno s pridjevom »razoren« ili »izgubljen«. Taj »način pripovijedanja prije i poslije« pokazao se dominantnim i može se, kako kaže Sparwasser, prepoznati kod većine ispitanika mađarskih Nijemaca. Dodatno je pasivno sudioništvo brojnih mađarskih Nijemaca tijekom Drugoga svjetskog rata prouzročilo duboku ideološku podjelu u mađarskom društvu, što je zajedno s prisilnim deportacijama u Sovjetski Savez nakon rata dovelo do raskida sa starim zavičajem i starim društvenim strukturama. Motiv koji se stalno vraćao prilikom provođenja intervjua bilo je iskustvo evakuacije, kad je za ispitane mađarske Nijemce naglo prestao njihov dotadašnji život i kad su oni morali napustiti svoj uobičajeni način života, svoj dom, svoje rođake i prijatelje. Stoga ne čudi da se gotovo svatko od njih sjeća točnog datuma i svih detalja svoga iseljavanja. Za mađarske Nijemce iseljavanje je značilo ne samo gubitak posjeda nego i njihove društveno priznate uloge. Naime u predodžbi Švaba o sebi njihov status u zajednici bio je povezan s posjedom i zemljom. U tom je smislu iseljavanje utjecalo na mađarske Nijemce i njihovu sliku o sebi.

Autorova je analiza pokazala da većina priča pokazuje određene sličnosti. Osim pozitivnih sjećanja vezanih uz stari zavičaj riječ je i o tome da je većina povratnika naknadno po-

kušala pronaći obrazloženje za svoje protjerivanje iako su ga smatrali pogrešnim i nepravednim. Analizom intervjua Sparwasser je zaključio da su povratnici političke mjere iseljavanja doživjeli kao vrstu odmazde. Te mjere nisu uzimale u obzir loše postupke pojedinaca, nego su bile kolektivno usmjerene protiv njemačkog stanovništva, što se prema tadašnjemu političkom stajalištu smatralo vrstom kazne za zločine u Drugome svjetskom ratu. Ipak, ispitanici smatraju da je ideja kolektivne krivnje u tom slučaju bila nepravedna i besmislena, zbog čega su se uglavnom smatrali žrtvama politike, a ne počiniteljima. Prognani mađarski Nijemci željeli su se unatoč tome vratiti u Mađarsku jer nisu pripadali onamo kamo su bili preseljeni. Premda su imali njemačke korijene, i dalje su se osjećali Mađarima i velika većina njih nije se slagala s nacionalsocijalizmom i Hitlerom. Budući da su svoje preseljenje osjećali kao nepravdu, odlučili su se vratiti u Mađarsku i tu su odluku smatrali legitimnom reakcijom na ono što im se dogodilo.

U ovoj se knjizi također opširno prikazuju sjećanja mađarskih Nijemaca na iseljavanje, dolazak i prihvatanje nakon protjerivanja u inozemstvo. Čitatelj može brzo uvidjeti da je unatoč sličnim iskustvima svaki prognanik to doživio drugačije, ovisno o tome kako se prema njemu odnosilo vodstvo logora ili mjesne vlasti. Liječničke preglede, dezinfekciju i trijebljenje uši brojni su protjerani Nijemci smatrali ponižavajućim, a mnogima je to iskustvo prouzročilo velike traume. Iz priča ispitanika proizlazi da su se mnogi mađarski Nijemci u kontekstu holokausta nad Židovima pribojavali slične sudbine. Premda su bili u jako teškom položaju, deportirani su, osobito u slučajevima kada su se gotovo cijele općine morale iseliti, mogli zadržati barem dio društvenih vezli iz starog zavičaja te su i svoj boravak u logoru

doživjeli kao »kolektivno« iskustvo. Poslije, kad su bili smješteni u mjestu prihvata kod domaćih njemačkih obitelji, prekinule su se prijašnje veze. Morali su prihvatiti posao i pokušati se integrirati. To nije išlo jednostavno jer ih je domaće njemačko stanovništvo često promatralo kao strance i kao one koji se, bez obzira na to što govore njemački, ne uklapaju.

Zaključno se može naglasiti da je Sparwasser u okviru svoje knjige utvrdio šest glavnih čimbenika koji su protjerane mađarske Nijemce motivirali na povratak u Mađarsku: 1. povratak kao osobna strategija, 2. okupljanje obitelji, 3. neformalne mreže i resursi, 4. životne situacije i iskustvo dezintegracije u režimu koji ih je prihvatio, 5. legitimnost povratka i nepravednost protjerivanja i 6. nostalgija za zavičajem i kulturna povezanost. Posljednji je aspekt bio najvažniji, ali ne i jedini motiv za povratak. Nostalgija je jedna od središnjih kategorija priča koje autor analizira u knjizi. Naime premda je protjerani mađarski Nijemci ne artikuliraju jasno, uočljivo je da sa sjetom govore o starom zavičaju. Budući da su neki povratnici u Mađarsku bili u mogućnosti ponovo dobiti svoju staru kuću, time su vratili i dio starog zavičaja, što upućuje na to da je za njih domovina bila njihovo prijašnje mjesto stanovanja, odnosno kuća i imanje gdje su rođeni i odrasli. U tom su pogledu mogli vratiti staru domovinu iako se nekadašnje društveno okruženje u znatnoj mjeri promijenilo. Doduše, točno je i to da nakon povratka većina mađarskih Nijemaca nije u potpunosti uspjela vratiti svoj identitet.

Iseljavanje i povratak, gubitak i potom ponovno dobivanje državljanstva i nekadašnjeg posjeda pridonijeli su kaosu u životu mađarskih Nijemaca, koji su time bili pogođeni i koji su cijeli život imali i imaju problem s pitanjem pripadnosti. Sve to navodi na

zaključak da zavičaj odnosno domovina kao središnji pojam ove knjige kao i pripadnost nekom društvu i kolektivu nisu oblikovani vanjskim čimbenicima, nego ih ponajprije određuju individualna iskustva svakog pojedinca. Premda su mađarski Nijemci povratnici zbog svoga protjerivanja i kulturnog potiskivanja kritički i s nepovjerenjem gledali na mađarsku državu u smislu pravnog tijela, ostala im je izvanredno jaka emocionalna vezanost za zemlju koja je bila njihova domovina, a time i mjesto njihove socijalizacije, ili, riječima jedne povratnice, Mađarice njemačkog podrijetla: »Domovina je domovina.«

Hajnalka Lakatos

Sveučilište Eötvös Loránd (ELTE),

Budimpešta

(s njemačkog prevela Sanja Lazanin)